

**СПРОБИ ПРОТЕКЦІЇ КРИМУ НАД УКРАЇНОЮ
(1660 — ПОЧ. 1680-X рр.)**

Чухліб Тарас. Спроби протекції Криму над Україною (1660 – поч. 1680-х рр.). У статті розглядається проблема українсько-кримських політичних відносин у період Руїни. Автор аналізує зовнішньополітичні кроки гетьманів Ю. Хмельницького, С. Опари, П. Дорошенка, спрямовані на налагодження конструктивних відносин з Кримським ханатом в контексті системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі того часу. Розкрито плани володарів Криму щодо перетворення Української держави на свого васала та роль татарських військ у перебігу збройної боротьби на теренах Гетьманщини. Щодо останнього то, щоб досягнути цього монаршої династії Гіреїв необхідно було витіснити з України не тільки війська російського, а й польського монархів. У статті зазначається, що майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну з метою об'єднання українських земель проводилися за участю татарських орд. Йдеться про вагомість впливу кримсько-татарського чинника на обрання гетьманом України П. Тетері. На конкретних прикладах розповідається про участь 40-тисячного ханського війська у спільному поході короля Речі Посполитої Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Окремо у когорті керманчів козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами, автор відзначає діяльність гетьмана С. Опари, який на перших серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя турецько-татарський напрямок у зовнішній політиці Українського гетьманату. Детально з'ясовуються причини ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками. Схарактеризовано політику хана Аділ-Гірея I, який хотів бачити українських гетьманів цілковито залежними від себе. Коли він зрозумів, що П. Дорошенко, наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грати самостійну роль, то відразу ж захотів змістити його. Коли ж це йому не вдалося, то він, використовуючи Запорозьку Січ, призначив запорозького військового писаря П. Суховієнка (Суховія) своїм гетьманом правобережного Українського гетьманату.

Ключові слова: Кримський ханат, Гетьманщина, Польща, Московське царство, Османська імперія, татари, васал, протекторат, переговори.

Чухліб Тарас. Попытки протекции Криму над Украиной (1660 – нач. 1680-х гг.). В статье рассматривается проблема украинского-крымских политических отношений в период Руины. Автор анализирует внешнеполитические шаги гетманов Ю. Хмельницкого, С. Опари, П. Дорошенко, направленные на налаживание конструктивных отношений с Крымским ханством в контексте системы международных отношений в Центральной и Восточной Европе того времени. Раскрыты планы обладателей Крыма по превращению украинского государства в своего вассала и роль татарских войск в ходе вооруженной борьбы на территории Гетманщины. В последнем случае то, чтобы достичь этого монаршей династии Гиреев необходимо было вытеснить из Украины не только войска русского, но и польского монархов. В статье отмечается, что почти все походы Ю. Хмельницкого на Левобережную Украину с целью объединения украинских земель проводились с участием татарских орд. Речь идет о весомости влияния крымско-татарского фактора на избрание гетманом Украины П. Тетери. На конкретных примерах рассказывается об участии сорокатысячного ханского войска в походе короля Речи Посполитой Яна II Казимира и правобережного гетмана П. Тетери

на Левобережну Україну. Отдельно в когорте руководителей казацкой Украины, поддерживавшие тесные отношения с крымскими татарами, автор отмечает деятельность гетмана С. Опары, который первым среди тогдашних отечественных деятелей практически внедрил в жизнь турецко-татарское направление во внешней политике Украинского гетманата. Подробно выясняются причины заключения гетмана С. Опары его вчерашними союзниками. Охарактеризовано политику хана Адил-Гирея I, который хотел видеть украинских гетманов полностью зависимыми от себя. Когда он понял, что П. Дорошенко, следуя Б. Хмельницкого, пытается играть самостоятельную роль, то сразу же захотел сместить его. Когда это ему не удалось, то он, используя Запорожскую Сечь, назначил запорожского войскового писаря П. Суховиенка (Суховей) своим гетманом правобережной Украинского гетманата.

Ключевые слова: Крымское ханство, Гетманщина, Польша, Московское царство, Османская империя, татары, вассал, протекторат, переговоры.

Актуальність дослідження українсько-татарських політичних відносин ранньомодерної доби не підлягає сумніву не лише з огляду на їхню недостатню вивченість та відсутність узагальнюючої історичної праці¹, але і у зв'язку з тим, що 2014 р. український Крим був окупований військами Російської Федерації. Це цілком суперечить постулатам міжнародного права, які закріплені Статутом Організації Об'єднаних Націй (ООН), які передбачають наступні непорушні принципи: суверенної рівності держав, незастосування сили і погрози силою, непорушності державних кордонів і відмови від територіальних претензій, мирного розв'язання міждержавних конфліктів, невтручання у внутрішні справи, загальної поваги до прав людини, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань тощо².

Захопивши Крим, путінська Росія порушила не тільки Гельсінський заключний акт 1975 р. та Будапештський меморандум 1994 р., але і цілу низку багатосторонніх міжнародних угод у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Співдружності Незалежних Держав, а також положення усіх українсько-російських двосторонніх угод, які були укладені після 1991 р. Сьогодні в анексованому Криму проводиться насильницьке згортання українознавчих і татарознавчих (і в цілому тюркологічних) наукових програм, шкільні та університетські підручники з історії переписуються на догоду імперсько-шовіністичним уявленням кремлівської влади Москви, відбувається моральний тиск на багатьох учених, вчителів та викладачів з метою їхнього залишення Криму³.

Поза тим, українсько-татарські відносини, як відомо, мають глибоку історичну традицію, закорінену в давні часи. Турецько-татарський фактор займав не останнє місце у зовнішній політиці ранньомодерної Української держави – Гетьманату (Війська Запорозького, Гетьманщини)⁴, адже упродовж довгих століть українське козацтво торувало собі шлях до Чорного моря, а у стосунках зі Стамбулом та Бахчисараєм були різні періоди співіснування – від наступальних військових походів до політичної залежності та миру. З цього приводу видатний вітчизняний геополітик Юрій Липа зазначав, що саме геополітичний

напрямок «Південь – Північ» є основною та необхідною віссю українського життєвого простору, а потяг українців до опанування берегів Чорного та Азовського морів був чи не найважливішим історичним завданням України⁵. Власне тому втрата Українською державою Кримського півострова не тільки знецінює багатовікову боротьбу українського народу, але й може спричинити до втрати нашої країною спочатку територіальної цілісності, а потім – незалежного статусу.

Логічним продовженням лінії протюркських політичних тенденцій гетьмана Богдана Хмельницького у середині XVII ст. стали пошуки протекції Османів і татарської «дружби» Гіреїв (Гераїв, Гереїв) іншими володарями гетьманської булави – Павлом Тетерею, Степаном Опарою, Іваном Брюховецьким, Петром Дорошенком, Петром Суховієнком, Юрієм Хмельницьким, а також існування національних політико-державних утворень на правах васалітету щодо Стамбулу та Бахчисараю в останній чверті століття – Українського князівства та Ханської України⁶. Започатковані гетьманом у 1648 р. українсько-кримські міждержавні політичні відносини у вигляді військово-політичного союзу активно продовжувалися не лише упродовж усієї другої половини XVII ст., але й спорадично відновлювалися у XVIII ст.

Відсутність упродовж 1940 – початку 1990-х рр. на теренах «материкової» України власної тюркологічної школи⁷ сприяла тому, що аналізуючи різноманітні проблеми історії українсько-кримських політичних взаємин XVI – XVIII ст., вчені, головним чином, зверталися до висвітлення їхніх конфронтаційних сторінок. У зв'язку з цим, багатьом дослідникам бракувало концептуальних та об'єктивістських підходів, що залежало від впливу політичної кон'юнктури на історіографію в умовах тривалого перебування України у межах тоталітарного Радянського Союзу.

* * *

Протистояння українських і польських військ під Чудновом восени 1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від принизливих Переяславських угод 1659 р. з московським царем Олексієм Михайловичем і черговий перехід під зверхність польського короля Яна II Казимира. Показово, що велика кількість старшини та козацтва під час Чуднівської кампанії 1660 р. спочатку ратувала за те, щоб не визнавати владу короля Речі Посполитою, а укласти військово-політичний союз з Кримським ханством. Як засвідчував очевидець тих подій, П. Гордон: «...Більшість... стояла за договір з татарами. Коли вони одержали верх, до султана нурадина було направлено уповноваженого з листом і обіцяною великих сум грошей..., з умовою або з'єднатися з ними, або, в крайньому випадку, відділитися від поляків і повернутися додому...»⁸.

Новий гетьман Ю. Хмельницький був змушений враховувати присутність великого татарського війська на українських землях. Зокрема, у дипло-

матичній інструкції, яка була надана наприкінці 1660 року керівникові посольства до Варшави С. Опарі, серед інших було поставлено завдання просити у короля, щоб той не дозволяв кримському ханові спустошити Україну⁹. З огляду на ненадання військової допомоги Коронаю Польською на початку 1661 р. Ю. Хмельницький укладає угоду з Кримським ханством. У листі до польського короля від 14 січня гетьман писав, що «стосовно хана Кримського Його Милості, повідомляємо, що ми уклали Вічний мир, якого ніхто не розірве, хоч би і хотів...»¹⁰. 17 вересня 1661 р. ця угода була підтверджена т. зв. Ставищенським мирним договором з Кримом.

У розвиток кримсько-українських домовленостей, у травні 1661 р., кримський посол Махмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських військових підрозділів з усіх українських міст. Військово-політичний договір, який було підписано Ю. Хмельницьким у таборі під Ставищами, передбачав спільні військові дії України та Криму проти Росії, а також позбавляв права татарську орду визискувати українське населення. Можливо, що також ця угода передбачала «возведення» гетьмана Ю. Хмельницького на трон господаря Волозького князівства¹¹.

Очевидно, що вже з того часу можна говорити про відверте бажання кримського двору зробити Український гетьманат своїм васалом. Але щоб досягнути цього монаршій династії Гіреїв необхідно було витіснити з України не тільки війська російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже перед тим кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. У травні 1662 р. у листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет Гірей IV пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... цар (хан. – Т.Ч.) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле»¹².

Необхідно зауважити, що майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну з метою об'єднання українських земель проводилися за участю татарських орд¹³. Одночасно, користаючись потребою гетьманського уряду у військовій підтримці Криму, Бахчисарай планує підкорити його свої владі. Досить промовистою була оцінка тогочасних українсько-татарських політичних відносин одним з провідних представників урядової старшини Українського гетьманату Г. Лісницьким (вересень 1662 р.): «Татари умовляють усю Україну, щоб вона відторглась від Речі Посполитої і, віддавшись під покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки й цілості... Такими й подібними умовляннями вони легко можуть принадити чернь, яка сама охоче схиляється до такого союзу, якого колись уже зазнали»¹⁴.

Очевидно, що великим був вплив кримсько-татарського чинника на обрання гетьманом України П. Тетері після зречення молодшого Хмельницького. Про це свідчить не лише присутність представника Криму Батирша-мурзи на

елекційній козацькій раді, але і його свідчення про те, що саме хан Мегмед-Гірей IV «учинив гетьманом» Тетерю¹⁵. Однак на початку свого гетьманування «невдячний» гетьман почав вимагати усунення татарських підрозділів з Правобережної України, але цього так і не трапилося, зважаючи на позицію Речі Посполитої. 3 лютого 1663 р. П. Тетеря оскаржував дії татар в Україні до свого сюзерена у Варшаву: «...Вона (кримська орда – Т.Ч.) здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою...»¹⁶.

Гетьман Тетеря, вслід за своїми попередниками, розумів відносини Українського гетьманату з ханством не інакше як «дружні», а, отже, рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою, що і було зроблено у таборі під Ставищами під час підписання договору 1661 р. Однак, практика взаємовідносин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування Гіреями своїх північних українських сусідів. «...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості»¹⁷, «...кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»¹⁸ – описував П. Тетеря тогочасні політичні стосунки з Кримським ханством. Поза тим, війська кримського хана допомагали гетьманським підрозділам у багатомісячній облозі (липень – жовтень 1664 р.) м. Ставища на Київщині¹⁹.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських стосунків, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера та Менглі Гіреїв, а також Дадеш-аги, брало участь у спільному поході короля Речі Посполитої Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Але, як відзначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії²⁰. Окрім того, татарські воєначальники під час походу намагалися умовити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV Авджи, що у даному випадку означало б і залежність Українського гетьманату від Кримського ханства, як було у випадку з придурнайськими князівствами – Валахією і Молдавією. «Ляхи не мало не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться підти, то ми готові їх знищити разом з вами... Чи не краще вам поклонитися хану..., який ні міст, ні сіл ваших не хоче, а бажає тільки вашої дружби?»²¹ – говорив у березні 1664 р. ханський посланець Дедеш-ага гетьману Тетері.

Згідно свідчень сучасників, колишні гетьмани І. Виговський та Ю. Хмельницький проводили активні переговори з татарськими урядовцями щодо відновлення «старої ліги з татарами»²². Наприкінці 1664 року хан Мегмед-Гірей IV спонукав правобережного гетьмана П. Тетерю до підписання нового кримсько-українського миру. Одночасно, кримський хан вмовляв лівобережного гетьмана І. Брюховецького «відступити від царя» та підписати мирну уго-

ду з Юртом²³. Отже, у недалекій перспективі Кримське ханство бачило козацьку Україну об'єднаною за їх сприяння, що передбачало політичну підлеглість гетьманських урядів Правобережжя та Лівобережжя татарській династії Гіреїв.

Окремо у когорті керманічів козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами треба відзначити діяльність гетьмана С. Опари, який, на думку вчених, перший серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя турецько-татарський напрямок у зовнішній політиці Українського гетьманату²⁴. Ще у листопаді-грудні 1664 р. С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV²⁵, а у січні наступного, 1665 р., погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня у Лисянці²⁶. Вочевидь, це було зроблено з огляду на польсько-татарський мир, що діяв у той час. Та визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише сприятливим політичним ходом С. Опари і стало засобом до незалежнення правобережної частини Українського гетьманату за допомоги татар. На середину 1665 р. сотник розсилає універсали до населення правобережних міст та містечок, підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вона мала за часів гетьмана Б. Хмельницького.

Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира у листі від 7 липня 1665 р.: «Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається»²⁷. В іншому листі до канцлера Празьмовського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (в т. ч. білоцерківському і паволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду і при цьому обіцяючи всім ханську протекцію. Розуміючи, що кримський хан, хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має свого сюзерена – султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було домогтися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог²⁸. Турецький султан пішов назустріч проханням козаків – наприкінці липня він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан-Мехмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися ординські загони на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом, всього близько 22 тисяч вояків²⁹.

Однак 18 серпня 1665 р. Опара був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду у районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «... 18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів

стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги...»³⁰. Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Йоахім Єрлич³¹.

Що ж спричинило до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений хан Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман трактував не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, на нашу думку, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисараю. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й татар: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»³².

Певну роль в усуненні Опари зіграв також білоцерківський комендант Стахурський, який постійно намовляв Кан-Мехмеда і татарських мурз до цього³³. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до українців: «... якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати»³⁴. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й можливо сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками в т.ч. й бунчужним Жилкою»³⁵ Дорошенка не було затримано й він перебував у татарському таборі не у статусі полоненого, на відміну від своїх нещодавніх соратників.

Разом з найближчими старшинами С. Опару відразу ж відправили до Бахчисараю, але тут знову у події втрутився П.Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі у змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання, послали і з дороги вернули (Опару – Т.Ч.) і з ним проклятим його суддя Радочинський...»³⁶. Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати»³⁷. Правобережний гетьман Степан Опара став заручником політики Кримського ханства та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV Авджи на примирення з Річчю Посполитою.

Ще у квітні 1666 р., у зв'язку з незалежницькою позицією, стамбульський двір змістив з престолу кримського хана Мегмеда-Гірея IV. Черговим володарем Криму став Аділ-Гірей I, в якому Османська імперія хотіла бачити слухняного виконавця своєї волі. Зокрема, це стосувалося й української політики Порти. Позбувшись важкокерованого хана, турецький султан Мегмед IV Авджи хотів напряму впливати на розвиток подій в Україні. Але з огляду на те, що Османська імперія у цей час воювала з Венеціанською республікою, Аділ-Гірей I продовжив «самостійницький» курс свого попередника. Цей кримський хан також не бажав відмовлятися від України «обох берегів» Дніпра. Фактично на той час більшість території Правобережжя вже знаходилося під татарською зверхністю. А щоб здобути вплив на Лівобережжя, яке перебувало під московською протекцією, Аділ-Гірей I йде на дипломатичну хитрість і під час переговорів з послами царя Олексія Михайловича вимагає вивести російські війська з «черкаських міст» і щоб «бути їм, черкасам, в уособ», тобто щоб Український гетьманат став незалежним і від царя, і від хана³⁸. «...А от казаков бы отступитца покамест меж нами обоими велики государи послами ссылка будет и братцкая наша дружба подкреплена будет»³⁹, – писав 14 листопада 1668 р. хан Аділ-Гірей I до московського царя. Однак можна було передбачити, що якби Москва вивела свої війська з Лівобережної України, туди відразу б увійшли татарські орди.

Цікаво, що гетьман підтримував стосунки як з новопризначеним султаном у березні 1666 р. ханом Аділ-Гіреєм I, так і з колишнім ханом Мегмед-Гіреєм IV та його представниками. До речі, цього часу опозиційні кримські політики виношували плани повернути владу у Кримському ханстві за допомогою військової та політичної підтримки П. Дорошенка⁴⁰. Зі свого боку, новий хан також просив Дорошенка прислати до Криму кілька тисяч козаків для його підтримки⁴¹. У зв'язку зі складною внутрішньополітичною ситуацією в Криму татарська орда не надійшла на допомогу гетьманові під час здійснення ним першого задніпровського походу (літо 1666 р.) з метою підкорення своєї владі Лівобережної України. Лише після закінчення цього походу, у жовтні 1666 р. до Чигирини прийшло майже 30-тисячне татарське військо на чолі з нурадин-султаном Девлет-Гіреєм⁴².

Згідно з свідчень очевидців, близько 8 жовтня 1666 р. гетьман П. Дорошенко та генеральна старшина присягнули, щоб «бути з кримським ханом у мирі і разом ходити на великого государя (московського царя. – Т.Ч.) в малоросійські і українні міста війною...»⁴³.

У січні 1668 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти, рішення для всіх станів Українського гетьманату: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського

царя. – Т.Ч.) і Королівської Величності з цього часу не бувати»⁴⁴. Як бачимо, з цього часу Правобережна Україна перебувала під міжнародним протекторатом не лише Османської імперії, але і Кримського ханства.

Щодо міжнародних проблем Українського гетьманату, то турецький султан разом з кримським ханом мали забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союза дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»⁴⁵. Крім того, українська сторона висувала наступні умови підданства османському володарю та залежному від нього кримському хану: 1) Україна не повинна сплачувати данину; 2) султан не має права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; 3) прислані в Україну турецькі і татарські війська повинні перебувати під командуванням гетьмана; 4) зайняті українсько-турецькими підрозділами землі відходять до Гетьманату й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; 5) кордони Українського гетьманату в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; 6) султан та хан не має права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; 7) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті⁴⁶.

Якби Османська імперія та Кримське ханство не прийняли б цих пропозицій, то, як відзначалося в документі, гетьман разом з Військом Запорозьким відмовляться від такої угоди: «...Коли турецький султан і кримський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі і церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі істівні, ячмінь, овес та дрова, чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям будуть брати, то тим приязнь нашу відкинуть...»⁴⁷. Як засвідчили наступні події, султан Мегмед IV Авджи погодився лише з окремими пунктами, а саме: по-перше, не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків), а, по-друге, дозволити козакам самостійно обирати гетьмана⁴⁸. Одночасно з налагодженням тісних стосунків з Стамбулом відбувалися активні відносини Чигирина з Бахчисараєм.

Упродовж 1668 р. між Бахчисараєм і Москвою відбувся цікавий дипломатичний спір за право володіння Правобережною Україною. «И вам бы калге Крым Гирею царевичу ведая с нами великим государем брата нашего Адил Гирея царя о дружбе и о любви и пересылки из войны из черкасских городов выступить и задоров никаких чинить не велел, для того что черкасы, которые по сю сторону Днепра учинились в подданстве под вашею царского величе-

ства високою рукою и в винах своих добили челом. Да и брат наш царево величество (хан Аділ-Гірей I. – Т. Ч.) в грамоте своей к нам великому государю писал, которые казаки в винах своих нам великому государю добьют челом и в подданстве под нашею царского величества високою рукою учинятца, и ему до тех казаков дела нет, и вступатца за них не учнет, и как вы Калга Крым Гирей царевич из войны из наших малороссийских городов выступите и в Крым придете, и вам бы по совету з братом нашим с Адил Гиреевым царевым величеством ближнего своего человека для договору на Волуйку слать без моччания...»⁴⁹. Тобто йшлося про те, що Москва не буде претендувати на козаків-правобережців, які визнали зверхність турецького султана і кримського хана. До речі, це положення було закладено і в московсько-польському Андрусівському перемир'ї 1667 року. Тільки в його статтях цар відмовлявся від правобережного козацтва вже на користь польського короля⁵⁰.

Даний територіальний спір про політичну підлеглість Правобережної України з огляду на проведення Дорошенком гнучкої полівасалітетної політики ніяк не вирішувався, а тому у квітні 1670 р. московський цар через свого посла В. Єлчина звертався до кримського хана: «...А о казаках украинских имяновано, ести бі похотіли к нам великому государю к нашому царському величеству в підданство, и вашого царева величества о том слово не будет; а после того к нам великому государю к нашому царському величеству писал ваше Адил Гиреево царево величество... В наши государства войною не ходит, и городов и земель, так же и подданных по обе стороны Днепра не воевать, и воинских людей не посылать, и лиха никакова ни за что не хотеть... В Украине войны не починать, и злых ссор к войне ни от кого не слушать и войны ни за что, и между тремя государствами (Росією, Польщею і Кримом. – Т. Ч.) мир согласно и вовеки непременно держать...»⁵¹. У 1670 р. під час дипломатичного листування з московським царем кримський хан Аділ-Гірей писав: «...А будет Черкаская земля (Правобережна Україна. – Т. Ч.) нам великому Адил-Гирееву цареву величеству учинитца в подданство и для того нам войны, ссоры не чинить и войны не начинать, на тым бы шертовали...»⁵².

Таким чином, бачимо, що хан Аділ-Гірей I хотів бачити українських гетьманів цілковито залежними від себе. Коло він зрозумів, що П. Дорошенко наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грати самостійну роль і відновити рівноправні «братерські» відносини між Україною та Кримом, то відразу ж захотів змістити його. Коли ж це йому не вдалося (Дорошенко встиг сподобатися стамбульській владі), то він, використовуючи Запорозьку Січ, а її старшина виношувала плани позбавлення Дорошенка булави, призначив свого гетьмана правобережного Українського гетьманату. Ним став запорозький військовий писар П. Суховієнко (Суховій)⁵³.

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство

іншу особу, є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав»⁵⁴.

У 1671 р. татарські послы у Москві заявили, що новообраний влітку хан Селім-Гірей I може відмовитися від претензій на Лівобережну Україну, якщо російський цар визнає право на володіння ханством Правобережжя⁵⁵. 1675 року новий хан Селім-Гірей I запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними татарсько-польськими силами відібрати в російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у західноукраїнському містечку Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Георге Дуки⁵⁶. Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Османською імперією була невідгідна татарам, для яких українські правобережні землі залишалися важливим об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького 1672 і, особливо, Журавненського 1676 рр. турецько-польських договорів вже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за цими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом і Мюрад-Гірей змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями в східноєвропейському регіоні.

Зокрема, кримський хан Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка з такими закликами: «...навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям. – Т.Ч.), то не лише вам, але і Криму буде погано»⁵⁷. Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все ж таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 року кримський хан від імені Мегмеда IV Авджи заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз з Москвою⁵⁸. Разом з тим, хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допмагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...нашим словом схилию до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедену Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї

держави»⁵⁹. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Османської імперії Кара Мустафи під час походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя Федора Олексійовича й лівобережного гетьмана І. Самойловича видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, навесні 1679 року, татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисараю – 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир з Росією на умовах підкорення ханові Києва і всієї України⁶⁰.

У березні 1679 р. кримський посол повідомляв у Москві, що хан може укласти мир з московським царем, якщо той «відступиться від Києва і від усієї України»⁶¹. Взимку 1680-1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені турецького султана уклав мирний договір з Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати»⁶². Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі, зайняття рибальством тощо.

* * *

Таким чином, гетьмани Степан Опара, Петро Дорошенко, Петро Суховієнко та Юрій Хмельницький стали заручниками політики Кримського юрту щодо України, яка полягала у підтримці слабшого козацького правителя на противагу сильнішому. Спроби відокремлення Українського гетьманату від Речі Посполитої та Московського царства за допомогою Кримського ханства й Османської імперії хоча і були втілені у життя упродовж невеликого історичного проміжку часу, однак згодом зазнали краху. Адже татарські і турецькі монархи, так само як перед тим Польська і Російська корони, хотіли бачити в особах українських гетьманів лише слухняних залежних правителів.

Можемо стверджувати, що міжнародні плани Бахчисараю та його політика щодо протекції над козацькою державою упродовж 1660-х – 1680-х рр. не давали змоги стабілізуватися внутрішньополітичній ситуації в Українському гетьманаті⁶³. А це, в свою чергу, стало опосередкованим фактором розколу ранньомодерної України на два політичних утворення, а, отже, послаблення у довготривалій боротьбі з Річчю Посполитою та Московським царством за свою незалежність.

Примітки:

¹ Гарним прикладом для української історіографії має стати доробок польських колег у справі вивчення відносин між ранньомодерними Польщею та Кримом: Podhorodecki L. Chanan Krymski i jego stosunki z Polska w XV – XVIII w. Warszawa, 1987; Kolodziejczyk D. The Crimean Khanat and Poland-Lithuania: International diplomacy on the European periphery (15th – 18th Century): A Study of peace treaties followed by annotated documents / D. Kolodziejczyk. Lejden, Boston, Brill, 2011.

² Віднянський С., Мартинов А. Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014. С. 412.

³ Как переписывали историю Крыма: декан исторического факультета ТНУ А. Герцен о том, как и почему менялась официальная историография полуострова. URL: www.colta.ru/articles/specials/3438; Лиховид І. Війна смислів // День. 2014. №116-117 (27-28 червня). С. 10; Жемчужникова К. Кількість переселенців із Криму зростає // Там само. С. 2.

⁴ Див.: Чухліб Т. Крымская политика гетманских правителей Украины во второй половине XVII в. // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Симферополь, 1996. С.104-106; Газін В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663 – 1665) // Укр. іст. журн. 2001. №1. С. 63-73; Яковлева Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журн. №2. 2003. С. 14-24 та ін.

⁵ Липа Ю. Призначення України. Львів, 1938 (перевидання: Київ,1997). С. 237-238.

⁶ Дашкевич Я. Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV – XVIII ст. С.69. Порівн.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011.

⁷ Остапчук В. Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Київ,1992. С. 94-112; Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Критика. 2001. Ч. 5. С. 7-10; Його ж. Про татарські набіги на українські землі // Укр. іст. журн. 2003. №6. С. 52-61.

⁸ Дневник Гордона // Чтения в обществе истории и древностей Российских. 1891. Кн. IV. С. 206-207.

⁹ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киеском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – ПВК). Т. IV. Отд.3. Киев, 1859. С. 374-377.

¹⁰ Там само. С. 79.

¹¹ Там само. С. 155.

¹² Цит. за: Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663 – 1665 рр.): дис... канд. істор. наук. Київ, 2001. С. 46; Див. також: Газін В. Крим – Україна. С. 63-73.

¹³ Чухліб Т. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Відп. ред. В. Смолій. Т.1. Київ,2006. С. 471-530.

¹⁴ ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 215-216.

¹⁵ Газін В. Гетьманство Павла Тетері. С. 61.

¹⁶ ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 259-260.

¹⁷ Там само. С. 259-260.

¹⁸ Там само. С. 287.

¹⁹ Чухліб Т. Ставищанська оборона 1664 // Енциклопедія історії України (ЕІУ). Т. 9. Київ, 2012. С. 778-779.

²⁰ Газін В. Гетьманство Павла Тетері. С. 123.

²¹ ПВК. Т. IV. С. 416.

- ²² Zbiór pamiątek do dziejów polskich / Wyd. W. S. Brał-Rlater. Warszawa, 1858. Т. 4. S. 152.
- ²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. IV. Санкт-Петербург, 1867. С. 220.
- ²⁴ Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // *Праці українського історично-філологічного товариства в Празі*. Т. 2. Прага, 1939. С. 43-44; Чухліб Т. Степан Опара (1632 – 1665 рр.) // *Гетьмани України-Русі*. Донецьк, 2013. С. 92-98.
- ²⁵ Акты ЮЗР. Т. V. С. 244.
- ²⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 85.
- ²⁷ Цит. за: Дорошенко Д. Степан Опара. С. 50.
- ²⁸ Majewski W. Opara Stefan // *Polski Słownik Biograficzny*. Т. XXIV. Warszawa, 1979. S. 113.
- ²⁹ Акты ЮЗР. Т. V. С. 306-307.
- ³⁰ Там само. С. 300.
- ³¹ Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. Т. II. Warszawa, 1853. S. 106-107.
- ³² Акты ЮЗР. Т. V. С. 308.
- ³³ Дорошенко Д. Степан Опара. С. 38.
- ³⁴ Акты ЮЗР. Т. V. С. 308.
- ³⁵ Там само. Т. VI. СПб., 1869. С. 60.
- ³⁶ Там само. С. 30.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Цит. за: Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667 – 1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): дисс... канд. истор. наук. Саратов, 1985. С. 44.
- ³⁹ Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел. Симферополь, 1891. С. 146.
- ⁴⁰ Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву Коронного у Варшаві (кінець XVI – XVII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 2. Київ, 2002. С. 354-356.
- ⁴¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 111.
- ⁴² Акты ЮЗР. Т. VII. Санкт-Петербург, 1872. С. 156.
- ⁴³ Смолій В. Петро Дорошенко. С. 122.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. VII. С. 30-31.
- ⁴⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. Ч. 1. Москва, 1858. С. 211.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1875 С. 218-219; Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в*. Ч. 2. Москва, 2001. С. 85.
- ⁴⁷ Бібліотека музею ім. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. Рук. 2110, арк. 427-430; Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 218-219.
- ⁴⁸ Акты ЮЗР. Т. IX. Санкт-Петербург, 1877. С. 172-174.
- ⁴⁹ Там само. С. 152.
- ⁵⁰ Чухліб Т. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 // *ЕУ*. Т. 1. Київ, 2003. С. 87-88; Його ж. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ, 2009. С. 143.
- ⁵¹ Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством. С. 157, 158.
- ⁵² Там само. С. 172.
- ⁵³ Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Вип. 7. Київ, 2000. С. 199-209; Його ж. Суховієнко (Суховій) Петро // *ЕУ*. Т. 9. Київ, 2012. С. 912.

⁵⁴ Акты ЮЗР. Т. IX. С. 135.

⁵⁵ Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667-1677 гг. С. 97.

⁵⁶ Про діяльність Г. Дуки див.: Чухліб Т. «Воевода і господар земель Молдавських та України» за протекції Османської імперії Г. Дука // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. пр. Київ, 2004. – С. 162-169.

⁵⁷ Цит. за: Попов. А. Русское посольство в Польше в 1673-1677 гг. Санкт-Петербург, 1854. С. 299.

⁵⁸ Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679. Wroclaw, 1976. S. 124.

⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. V. Санкт-Петербург, 1853. С. 157.

⁶⁰ Переписка между Россией и Польшею до 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам управляющего Московского архива иностранных дел Н.Н.Бантыш-Каменского // Чтения в обществе истории и древностей Российских. Москва, 1862. Ч.3. Кн. IV. Отд. II. С. 180; Чухліб Т. Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670 – на початку 1680-х рр.?) // Крим: шлях криз віки. Історія у запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014. С. 151- 153.

⁶¹ Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год, учиненный Бантышем-Каменским Н. Н. в 1808 г. Симферополь, 1893. С. 180.

⁶² Цит. за: Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. С. 595.

⁶³ Порівн.: Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 82-89.

Chuhlib Taras. The attempts of patronage of Crimea above Ukraine (the 1660s – the beginning of the 1680s). The article examines problems Ukrainian-Crimean political relations in the Ruin period. The author analyses the foreign-policy steps of hetmen: Y. Khmelnytsky, S. Opara, P. Doroshenko, which are directed on adjusting of advantageous relations with Crimean hanate in the context of the international relations in the Central and Eastern Europe at that time. There are revealed plans of Crimean khans for the transformation of the Ukrainian state to the vassal and a role of the Tatar troops in the warfare on the territory of the Hetman state. In the latter direction, for this purpose the dynasty of Girey must force out from Ukraine troops not only Russian but also Polish monarchs. In the article designated, that almost all fights of Y. Khmelnytskyi on Left-bank Ukraine, which were arranged with the purpose of association of Ukrainian earthen, were conducted with participation of the Tatar hordes. The paper analyses the significance of influence of the Crimean-Tatar factor on electing P. Teterya as the hetman of Ukraine. In the article in the concrete examples was told about participation of 40 000 khan army in the fights of king of Polish-Lithuanian Commonwealth Yan II Casimir and right-bank hetman P. Teterya on Left-bank Ukraine. The author designates the activity of hetman S. Opara, who belonged to the group of leaders of cossack Ukraine which supported close relationships with Crimean Tatars. Hetman was the first among domestic figures, who practically implemented Turkish-Tatar direction in the foreign policy of the Hetmanate. The reasons for Hetman S. Opara's detention by his accomplices are explained in details. The author described the policy of Khan Adil-Giray I, who wanted the Ukrainian hetmans to be dependent on him. When he realized that P. Doroshenko was trying to be as independent, as B. Khmelnytsky, he wanted to replace him. When he failed, he appointed the military clerk P. Sukhovyenko a hetman of the right-bank Hetman state, by using Zaporozhian Sich.

Keywords: Crimean Khanate, the Hetman state, Poland, Moscow kingdom, Ottoman Empire, Tatars, vassal, protectorate, negotiations

Отримано: 17.10.2019